

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**

**Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal**

**№ 7 (70) 2018
спецвыпуск**

Бас редактор – Алауханов Е.О.
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – Алауханов Е.О.
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – Alaukhanov Y.O.
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2018

Абдуллина Н.У., Айдарбек Қ.Ж.	
АТАЛЫМ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖАЙЫНДА	140
Қамзаева К.С.	
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫНДА КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	144
Қасенбаева А.Е., Садықова Р.К.	
ШЕТЕЛ ТІЛІН ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ	148
Кегенбекова А.Д.	
КЕЙБІР КҮШЕЙТПЕЛІ ҮСТЕУЛЕРДІ ШЫРАЙДЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАСЫ	
РЕТІНДЕ ТАҢУ МӘСЕЛЕСІ	153
Құттыбаев Ш., Сманов Б.	
ҮНДЕСТІК ҮЙЛЕСІМІ.....	156
Лулудова Е.М.	
ПРОБЛЕМА ПРОЯВЛЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОСТРАНСТВА	
И ЕГО СОСТАВ-ЛЯЮЩИХ	161
Лулудова Е.М.	
СПЕЦИФИКА КОНЦЕПТА «САНКТ-ПЕТЕРБУРГ» В РУССКОЙ КУЛЬТУРЕ	165
Нурсеитова А.К.	
К ВОПРОСУ О РОЛИ УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ В ФОРМИРОВАНИИ У СТУДЕНТОВ НАУЧНОЙ	
ПОНЯТИЙНО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ БАЗЫ	171
Избасарова Э.И., Сүйірқұл Б.М.	
ТІЛДІК ТҮЛҒА ҰҒЫМЫНЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ	174
Рысбаева Г.Қ., Исаева Ж.Т., Тұңғышбаева Ғ.Ж.	
ШЫҒЫСТЫҢ ЕҢ КӨНЕ ДАНАЛЫҚ МҰРАСЫ – «АВЕСТА» КІТАБЫ	178
Салқынбай А.Б., Бурабаева Ж.Б.	
ЖҰМЕКЕН НӘЖІМЕДЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ҚАРИЯ» КОНЦЕПТІСІ.....	184

Тумабаева М.Б.	
ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ – ІЗГІЛІК	189

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART

Крыкбаева С.М., Жұмабаева К.С.	
ОЮ-ӨРНЕКТІҢ СТИЛИЗАЦИЯЛЫ-АБСТРАКТЫ ДАМУ КӨРІНІСІ	194
Молдахметова А.Т., Сантова Г.Ю.	
КУЛЬТУРНЫЙ ТЕКСТ СПЕКТАКЛЕЙ МОРИСА БЕЖАРА	198

Тумабаева Мадина Болатовна

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс докторанты
madina_tumabaeva@mail.ru, Талдықорған қаласы

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ – ІЗГІЛІК

Түйіндеме. Бұл мақалада Жүсіп Баласағұнның педагогикалық мұрасындағы ізгілікті басқарудың негіздері, басқару ұстанымдары айтылады. Дастандағы негізгі идея – ел мүддесін ойлайтын адал басшының бейнесін көрсету арқылы әділетті қоғам орнату, мемлекетті дұрыс басқару, білімді игеру, ақылды, қанағатшыл және ізгілік, кісілік қасиеті бар тұлға тәрбиелеу.

Резюме. В этой статье рассматривается об основах и о принципах гуманного управления государством в педагогическом наследии Юсуфа Баласагуни. Основная идея – создать облик справедливого образованного лидера, который демонстрирует хорошее управление страной, приобретении знаний, и воспитать гуманного индивида.

Summary. In this article is reviewed the basics and principles of humane governance in the pedagogical heritage of Yusuf Balasaguni. The basic idea is to create the image of a fair, educated leader, who demonstrates good governance of the country, the acquisition of knowledge, and educate a humane individual.

Қазақ дүниетанымының өзегі саналатын құндылықтың әрбір тынысы, әрбір сөз орамы мен ой-түйіні ізгілікпен байланысты. Қазіргі кездегі саяси-экономикалық, әлеуметтік, рухани-мәдени өзгерістер ел өмірінің, сондай-ақ адам өмірінің барлық саласына өзінің әсерін тигізді. Айналадағы құбылыстарға, заттарға, адамға деген ішкі сана-сезім, көзқарас, қарым-қатынас түбірімен өзгерді. Адамдардың, қоғамның құндылықтары мен қызығушылықтары да басқаша сипат алды.

Айналадағы болып жатқан өзгеріс, сөз жоқ, адам санасына әсер етеді. Заман қанша құбылса да, адамның адамгершілігі, азаматтығы, адалдығы бәрінен асқақ болуы керек. Қазіргі кезде жастарымыздың жан-дүниесі мен рухани әлемі өз халқының салт-дәстүрінен ажырап, шет ел мәдениетіне бой алдыруы – ойланарлық мәселе. Сондықтан, жалпыадамзаттық құндылықтар болып саналатын адамгершілік мұраларды, рухани ағартушылық қасиеттерді бүгінгі ұрпақтың рухани игілігіне айналдыруда көркем әдебиеттің рөлі зор. Адамгершілік қасиетімізді жетілдіру арқылы ізгілікке, инабаттылыққа, парасаттылыққа үйретуге баса көңіл аудару – басты парызымыз. Адамгершілік мінез-құлық пен ізгіліктен, кісіліктен, әдептіліктен абзал қасиет жоқ. Адамгершілігі мол адамдар қайырымды да мейірімді, иманды келеді, ол айналасымен, ел-жұртпен сыйластықта, ынтымақтастықта, бірлік пен татулықта өмір сүреді. Ізгілік салтанат құрған қоғамның абыройы жоғары, тіршілігі шуақты болмақ. Ізгілік идеясы өркениеттік құбылыстардың барлық кезеңдерінде болған. Ол адамның ішкі дүниесі, болмысы деп айтсақ та жарасады. Атақты ойшылдар, заманынан озып туған кемеңгер ақын-жыраулардың ұлағатты сөздерінде ізгілік идеясы әрдайым көрініс тауып отырған. Десекте, қазіргі кезде ізгілік идеясы бәсеңдеп, адамның жүрегінен орын таппай, бізден алыстап бара жатыр ма деген ой да мазалайды. Ізгілік ұғымының тамыры тереңде жатыр. Әрбір елдің, тұтастай алғанда, барлық әлемдік қауымдастықтың болашағы жастарға тікелей байланысты. Ендеше, жастардың бойына адамгершілік, ізгілік қасиеттерді қалыптастыру, ұлттық тәлім-тәрбие негіздерінен қол үзбеу жас ұрпақтың рухани мәдениетін арттырып, көркемдік әлемін байытады.

Қай халықтың болмасын, өзге жұртқа ұқсамайтын бітім – болмысы, өзіндік тағдырын айқындайтын басты ерекшелігі болады. Қазақ халқындағы перзент тәлім-тәрбиесінің ана құрсағынан басталуы өзге халықтан ерекшелігімізді, тектілігімізді көрсетеді.

Осы орайда, ХІ ғасырдың аса көрнекті ақыны, данышпан, ойшыл, қоғам қайраткері Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының маңызы зор. Жүсіп Баласағұн өзінің құнды мұрасында адамгершілікті, адалдықты, адамды сүюді жырлайды. Дастандағы негізгі идея – ел мүддесін ойлайтын адал басшының бейнесін көрсету арқылы әділетті қоғам орнату, мемлекетті дұрыс басқару, білімді игеру, ақылды, қанағатшыл және ізгілік, кісілік қасиеті бар тұлға тәрбиелеу. Дастанға тән ерекшелік – адамның кісілік қалпын сақтауы. Әр түрлі адамдар арасындағы қоғамдық мінез-құлық ережелерін, билеуші мен бағынушы арасындағы қарым-қатынас туралы баяндайды. Ұрпақтан ұрпаққа мұра боп

қалған бұл дастанда қоғам туралы, адам баласының асыл қасиеті ізгілік туралы айрықша жырланады. Бойынан адалдық, ізгілік қасиеттер табылмаған адамдар өтірікші, қатыгез, өзімшіл, енжар, тоғышар, өркөкірек болатынын айтқан.

226. Ізгілік пен жақсы қылық-амалы,
Мұнымен ер екі дүниені алады. [1, 8],

549. Құтқа иланба, ізгілік қып жүргейсің:
Бүгін мұнда ол, ертең – онда, білсейсің! [1, 16],

857. Ізгілікке ізгілігін сатпайды,
Кісілерге өз міндетін артпайды. [1, 22],

894. Егер, ізгі болса елдің басшысы,
Түгел ізгі болар атшы, қосшысы... [1, 23],

1296. Жақсылық қыл, есерліктен безгейсің,
Сонда ізгілік келер, іздеп кезбейсің. [1, 34], –

деп түйіндейді. Ақын ел басқарудағы мәнсапқорлық, әділетсіздік, жағымпаздық елдің тозуына әкеп соғатынын, ел басшысы болсаң, әділ бол, әділет ізгілікке жетелейтін басты қасиет екенін естен шығармауды сипаттайды. Ел билеуші адамның байлыққа мас болмай, халықтың жағдайын жасап, соңында ізгілікті іс қалдыруын, парасатты адамға тән қасиет – қайырымдылық, әділеттілік, кішіпейілділік шыншылдық деген ізгілікті идеясын шығарманың өн бойында желілі жырлайды. Адам тумысынан текті болса, ол өзінің ізгі қасиетімен қайырымды адам ретінде елдің есінде қалады. Ол ізгі жанның мінезі мен іс-әрекеті кейінгі ұрпаққа үлгі болады. Кім ізгі қасиетке ие болса, сол ел басшысы болуы керек дейді. Дана ойшылдың: «Жақсы мінез-құлық пен ізгілік, адамға құрметпен қарау, басқарушының халқымен жақсы қарым-қатынасы қоғамды тек ізгілікке, жақсылыққа бастайды. Мұндай ізгі бекті елі еш уақытта ұмытпайды», – деуі, «Құтты біліктегі» мінсіз қоғам идеясы, қоғамды ізгі басқару мәселесінде адам мінезін, болмысын терең сезіне толғануы Жүсіп Баласағұн философиясының қазіргі таңдағы ізгілікті басқару мәселесінде ғылыми танымымызды кеңейтер, рухани бастау болмақ. Жүсіп Баласағұн мемлекеттің дамуы, көркеюі ел басшысының ақыл-парасаты мен біліміне, мінез-құлқына байланысты дейді. Қандай басшы болса да басқару ісінде ақылмен іс қылуды, ең алдымен, адамдық қасиетті ұстануы керек. Өз мүддесінен қара халықтың мұң-мұқтажын жоғары қойып, халқына ізгі іс жасаған басшының ғана беделі арта түседі. Олай болса, басқару мәселесінде ғұлама ұстанған рухани құндылықтар: қайырымдылық, ізгілік, адамгершілік, адалдық, шынайылық, парасаттылық, тәрбиелі адамға тән іс – әрекет. Қайшылықты өмірде кездесетін әр түрлі әлеуметтік мәселелерді шешу мен жүзеге асыруда жаны таза басқарушы ғана кез келген мәселені әділеттілікпен шешеді, яғни «Құтты білік» дастанының әр шумағы – басқарушының бойындағы ел басқаруға лайық мінез-құлықтың қоғамда алатын орны туралы философиялық ой – толғамдарға толы. Сондай-ақ,

1598. Кісілікпен танытасың затыңды,
Кісілікпен шығарсың атыңды [1, 46] –

деп, адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуі, сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, құтты етудегі адами жетілу мен кісілік кемелдену – дастанның ең басты идеясы. «Бұл дастанда «Өзіңді сақта» дегені кісінің өзін танытар қасиеті – адамдығы мол кісілігіне байланысты айтылған. Затың – адам, атың – адам болған соң, қасиетіңе лайық бол, діліңе дақ түспесін, адал бол, адам бол деп жар салудан ақын жалыққан емес. Адамның өзі адамдық, кісілік қасиетінсіз қаңырап бос қалады. Оның адам атанып жүруі де қасиетін танытар адамгершілігінің бар кезінде ғана болатын жағдай. Дастанда шын мәніндегі көңіл тоярлық кісіліктің сиректігі, жоқтығы жиі айтылады. Ақын шығармасы да осы зәрулік пен қажеттілікке байланысты туса керек. Дастан мазмұны кісіліктің қадір-қасиетін жан-жақты танытуға құрылған. Өйткені адам да, қауым да кісілікке зәру» [2, 3], – дейді М. Әліпханов өз еңбегінде.

Зерттеуші ғалым Н. Келімбетов «Құтты білік» дастанындағы ел басқару мәселесі туралы: «Шынында да, «Құтты білік» дастаны ислам дәуірінің моральдық-этикалық нормасын бейнелейтін заң іспеттес болды. Ал, бұл заңның орындалуын Жүсіп Баласағұн патшадан да, қарапайым диқаннан да, бек пен әскер басынан да бірдей талап етті», [3, 118] – дейді. Ал, мемлекетті басқарудағы адамның осы тұлғалық ерекшелігінің аса қажеттілігі түркі әлемінің ұлы ғұлама-ойшылы Жүсіп Баласағұн бабамыздың еңбегінде толық ашылған.

Ұлы ойшыл ізгілікті, ақыл мен білімді қайырымдылықты, тектілікті әділеттілікті бәрінен де жоғары қояды.

147. Адамды хақ жаратты да ескерді:
Оған ақыл, білім, өнер, ес берді. [1, 4],

154. Ақыл қайда болса, ұлылық толады,
Білім кімде, сол білікті болады. [1, 4],

156. Білік мәнін біл, не дейді білген ер:
Білім білсең, бәле жүрмес іргеден. [1, 4],

199. Білімді-аз, білімсіздер қаптаған,
Ақылсыз-көп, ақылдыны таптаған. [1, 6], –

деп дастанда оқу-білім, ғылым, білім, біліктің пайдасын әспет етеді. Сонымен бірге, ақын мемлекет, қоғам, ел басқарған әкімдер, хан, этика деген мәселелерге арналған тараулары да білімнің күш-құдіретін ардақтап ғалымдардың ел үшін етер еңбегін асқақ жырлайды. Білімділер азайып, білімсіздер көбейіп, ақылсыздық қаптап, ақылдыға жау бола бастап, білімсіздер білімділерге қастық етіп, жолын бөгеп, шығар шыңына жеткізбестей етіп жатқаны көрініс тауып жатқандығын айта келіп, адамды тәрбиелеу ең жауапты іс дей келе, еліне елеулі, халқына қалаулы етіп жүрегі кең, елжан азаматты жеткіземін десең ең алдымен оған білім бер. Білімді адам ғана өзін де өзгені де жамандыққа қимайды. Қай кез болмасын қасындағыларға жанашырлық танытып жүретіні аян екендігін айта келіп, оқу мен білімге көп көңіл бөледі.

1680. Туып оқу-тоқусыз, жүре сауат ашады,
Білік білсе, соңынан ісі де өрге басады. [1, 48] –

деп, адам дүниеге шыр етіп келгенде, табиғаттан берілген қасиеті, ол оның есі. Ал қалған қасиеттердің барлығын ол тек жүре келе ғана, сауат арқылы бойына дарыта түседі.

Жақсы мінез-құлық, ізгілік туралы айта келіп, ақын екі жүзділікті, жылпостықты, еріншектікті, имансыздықты сынайды. Адамды өркөкірек, ойсыз болудан сақтандырады. Кісілік, ізгілік үлкенге де, кішіге де керек қасиет деп біледі. Жүсіп Баласағұн адамның дамуы, өсуі – тәрбиенің жетістігі дей отырып, адам бойындағы ізгілік, ізеттілік, қайырымдылық – бәрі адамға тек тәрбие арқылы беріледі дегенді баса айтады. Ұлы ойшылдың «Құтты білік» дастанындағы ізгілікті басқару принциптері мен ел басқару қағидаларының тәлім-тәрбиелік үлгілері, ел басқаруға қажетті идеялары қазіргі қоғамды дамыту, жаңарту саясатымен де тікелей байланысты. Жүсіп Баласағұнның мемлекетті, халықтың тұрмысын жақсартудағы әлеуметтік эстетикалық көзқарасының бүгінгі өркениетті қоғаммен сабақтастығы «Құтты білік» дастанының халықтық тәлім-тәрбиедегі тағлымды шығарма екендігін көрсетеді. Асыл мұрадағы басқару туралы ойлар – адамдар арасындағы өзара түсінушілікке, имандылыққа, ізгілікке бастайтыны сөзсіз.

Ел басқару ісіндегі басқарушының бақытқа жету жолы адамгершіліктен, қайырымдылықтан, білімділіктен, әділеттілік пен ізгіліктен бастау алатындығы, әділдік, жақсылық сияқты гуманистік принциптерімен қатар басқару ісінде ақылдылық, сабырлылық, сақтық, батылдық қағидасы айшықталады. Мемлекетті басқару ісінде барлық әрекеттің заңға негізделуі керек екенін де Жүсіп Баласағұн айтқан. Мемлекетті басқару ісін жетілдіруде билік иесі заңға сүйенуі шарт.

Зерттеуші ғалым А. Егеубай Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы ізгілік туралы былай дейді: «Тарих тәлімі... Парасат сабағы. Дастанның тәлімі бүгінгі замандасқа да тағлым. Ғасырлар

бойына халықты кісілікке баулыған жазу шынын да несімен қымбат? Несімен қызықтырады? Тағы да сол адамгершілік, имандылық дәстүрімен!... Ақиқатқа жығылған, әлеуметке адалдық дәстүрімен. Ежелгі дәуір ақынының әлеуметтік мұраттары қашан да әсерлі, ақиқаттың әз тіліндей ашық естіледі. Қоғамға, адамға зардап атаулыға ышқынған қарсылық, рухани жиреніштің күйінішті үні сол тілден төгіліп көкіректерге жасындай жетеді». [4, 38]

Н. Келімбетов: «Құтты білік» дастанында автор ерекше мән беріп, зор шабытпен жазылған аса маңызды мәселелердің бірі – адамдардың бірін-бірі құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйлауы болып табылады. Атап айтқанда, мұнда жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, әкімдердің өз қол астындағы қызметшілеріне, жалшылардың өз қожаларына, балалардың өз әке-шешесіне, ата-ананың өз перзенттеріне деген ізгі құрметі қандай болу керек деген сауалға жауап берілген [5,17].

Жүсіп Баласағұн әдептілікті жырлай келіп, солардың ізіндегі ең бастысы – тіл әдептілігі мен ізгілігі деген қорытынды жасайды. Дастанның бір тарауы, дәлірек айтсақ, жетінші тарауы түгелдей осы мәселеге – тіл ізгілігіне, яғни мәнерлі, мәнді, сыпайы сөйлей білу өнеріне арналған. Автор оқушысын абайлап, ойланып-толғанып барып сөйлеуге, тілге сақ болуға шақырады. Қысқаша әрі мазмұнды сөйлей білу – әдептілік пен ізгілік басы деген пікір айтады.

Ақын кісіні адамгершілік арнасынан шығарып, жұртқа әдепсіз, дөрекі, надан етіп көрсететін кейбір мінез-қылықтарға көркем сөзбен сипаттама береді. Мұндай жағымсыз мінездер мал-мүлікке тоймайтын аш көздік, сараңдық, мейірімсіздік, ашушандық деп көрсетеді. Әке-шешеден тәрбие көрген, әдепті жандар қашанда нәпсісін тия білетін, жомарт, бауырмал, сабырлы, инабатты болып келетінін айтады.

Сөйтіп, Жүсіп Хас-Хажыб Баласағұн қоғамдық-әлеуметтік көзқарасында кейбір қайшылықтары бола тұрса да өз дәуірі үшін прогрессивті роль атқарған бірқатар ағартушылық моральдық, этикалық принциптерді жырлап, оларды әлеуметтік мәселе ретінде көтере білген көрнекті қоғам қайраткері еді.

Қорыта келгенде, «Құтты білік» дастаны – түркі тілді халықтың қоғамдық ой-санасында орын алған рухани құбылысты тұтас қамтыған көркем туынды. «Құтты білік» дастанының мазмұны адамның жетілуінің шыңы – ізгілік екенін көреміз, яғни адам өзінің адами жетілуі мен кісілік кемелденуін, имандылығын өзгеге қайырым, жақсылық жасау арқылы ғана таныта алады.

Өз заманынан озық туған ұлы тұлғаның «Құтты білік» дастаны – тәлім-тәрбиелік құндылықтың қайнар көзі. Бұл дастан адам баласын ізгілікке, имандылыққа үндейді, рухани тазалыққа шақырады. Жүсіп Баласағұн еңбегі–бүгінгі ұрпақ тәрбиесі үшін теңдесі жоқ қазына.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жүсіп Баласағұн «Құтты білік». Ауд. А.Егеубаев. –Астана: «Аударма», 2003. – 128 б.
2. Өліпханов М. «Құттың кілті – кісілік». –Түркістан: Мұра. 1997.
3. Келімбетов Н. «Ежелгі әдеби жәдігерліктер». – Астана. «Фолиант», 2004. – 223б.
4. Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн «Құтты білік». Көне түрк тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай.–Алматы: «Өлке», 2006. – 640б. 2 – басылым.
5. Келімбетов Н. «Ежелгі дәуір әдебиеті». – Алматы: Ана тілі, 1991.

